

Pavlograd in 1899 maintained the asylum, in which 19 men and 14 women were looked after, and Verkhnedniprovs'k, according to documents of 1899, did not maintain any charitable institution.

At the beginning of the twentieth century the city public administrations carried out a number of large-scale charity activities. Thus, according to the decision of the Luhansk City Council, on January 3, 1902, an asylum for 18 persons was opened in the city. Among the charitable actions related to municipal self-government is the deed of I. Mashevsky, the former chief of Yekaterinoslav police, who at his own expense built on urban land and equipped a homeless shelter. When the benefactor was transferred to another place, he appealed to the city administration on June 10, 1909 with the request to take the homeless shelter under their auspice, and it was done. From 130 to 200 people used this homeless shelter daily in 1913. But the shelter was not able to accommodate all those who needed the asylum in 1913 because of the influx of homeless. To settle the problem, the city council decided to open a new homeless shelter for 300 persons.

Each city, as far as possible, provided the assistance to charitable institutions. In so doing Oleksandrivsk and Mariupol had the highest expenditures in public welfare. At the same time, the money which was given for charitable organizations by Verkhnedneprovsk, Nikopol and Novomoskovsk had a rather symbolic character. Besides the city authorities, except those of Luhansk and Nikopol, gave small amounts of money to assist the poor. Financial support of homeless shelters was carried out only by public administrations of Ekaterinoslav and Bakhmut.

Key words: *care for the needy, charity, Katerynoslav province, city dumas and councils, the 1870 municipal statute.*

УДК 930: 33(477) "1958/1964"

Ю.В. Коробка

ЛІКВІДАЦІЯ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.

У науковому опануванні реформи, пов'язаної з ліквідацією машинно-тракторних станцій (1958 р.), виокремлюється науковий доробок радянських дослідників часів «застою» та «перебудови», які по суті здійснили ревізію сукупності наукових праць періоду «відлиги» та їх методологічних підстав. Усупереч обмеженням, обумовленим історіографічною ситуацією, посиленням партійно-урядової політики ідеологізації історичної науки, гуманітаристика накопичила якийсь фактологічний матеріал та згенерувала низку міркувань, що є актуальними до нашого часу.

Ключові слова: *машинно-тракторна станція, ліквідації МТС (1958 р.), радянська історіографія ліквідації МТС, оцінки властивостей реформи.*

Вивчення хрущовської реформи, яка полягала в ліквідації 1958 р. машинно-тракторних станцій (далі – МТС), розпочалося ще за часів «відлиги». У цей (перший) історіографічний період наукове опанування важливої реформи зосереджувалося на проблемах виникнення перетворення та очікуваних його позитивних наслідках – зразках нібито більш ефективного застосування придбаної колгоспами техніки та дієвість переходу до них механізаторських кадрів. Протягом другої половини 1960-х – наприкінці 1980-х рр., за часів «застою» та «перебудови», у висвітленні ліквідації МТС відбулися два повороти, що умовно можна класифікувати як другий та третій

історіографічні періоди. Вони знаменували виникнення в радянській гуманітаристиці нових міркувань про властивості перетворення. Разом з тим спостерігається нагромадження нових знань, що потребує історіографічного опанування.

Мета статті полягає у з'ясуванні характерних рис наукового опанування реформи 1958 р., пов'язаної із скасуванням МТС, радянською гуманітаристикою часів «застою» та «перебудови».

У другий історіографічний період дослідження, присвячені ліквідації системи МТС, позбуваються невинного піднесення та спрямованості на вивчення лише позитивного ходу і наслідків реформи та поступають місцем більш неупередженому і зваженому розглядові цього перетворення. Реформа, пов'язана із ліквідацією МТС, не викликала роздратування серед вищого партійно-державного керівництва, яке готувало повалення М. Хрущова. Про це непрямо свідчить відсутність згадок про неї у максимально викривальній так званій «доповіді Полянського» [10].

Можна припустити, що претенденти на участь у новому «колективному керівництві» ліквідацію МТС оцінювали як корисне перетворення, або таке, що не зачепило їх інтересів. Не можна зовсім скидати з рахунку й очевидну для тверезого розуміння речей необоротність змін, що визначалися такою наріжною обставиною, як формальна зміна власника основних засобів виробництва в аграрному секторі. Повернення на вихідну точку, з якої стартувала реформа, було б чимось на кшталт нового видання колективізації, тобто соціальної революції на селі, а це суперечило б виплеканому серед нового партійно-державного керівництва очікуванню стабільності системи. З іншого боку, зазначимо відсутність на цей момент у керівних ешелонах держави відвертих прихильників сталінського догматизму, що могли б посилатися на авторитет спочилого вождя і домагатися повернення МТС.

Природно, така атмосфера справляла вплив на дослідницьку діяльність у галузі вивчення перетворень хрущовського періоду. Створенню для цього відповідних умов посприяла і партійна оцінка наслідків скасування МТС. Так, у доповіді на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС новий перший секретар Л. Брежнєв зазначав, що у період реорганізації МТС було «серйозно підірвано» ремонтну базу сільського господарства, що спричинилося передачею «понад 600 добре обладнаних ремонтних заводів і майстерень раднаргоспам та іншим несільськогосподарським організаціям» [3, с. 83]. Крім того, радянський лідер відзначав неможливість повного завантаження багатьох майстерень, проданих окремим колгоспам, тоді, як поряд розташовані господарства позбавлені можливості відремонтувати машини. Занепокоєння нового керівництва партії викликало те, що наявні майстерні слабко оснащені верстатним і енергетичним устаткуванням. За останні чотири роки (1961–1964 рр. – Ю. К.) сільськогосподарська галузь одержала всього 36 тис. металорізальних верстатів, що у середньому становило менше, ніж один верстат на господарство [3, с. 83].

Негативне ставлення з боку партійно-державної верхівки до хрущовських перетворень загалом, і до певної міри неоднозначне оцінювання наслідків ліквідації МТС були умовним знаком суспільствознавцям для зауважень стосовно, у першу чергу, теоретичного обґрунтування реформи. Так, на початку другого історіографічного періоду П. Ігнатовський намагався довести неперекоєнливість «теорії двох хазяїв» як основного аргументу необхідності реорганізації машинно-тракторних станцій: земля перебуває у розпорядженні колгоспів, техніка – у МТС. На думку дослідника, про усунення «одного з хазяїв» – держави – зі сфери колгоспного виробництва не може бути й мови тому, що її роль у розвитку колгоспів і після реформи залишається вирішальною [14, с. 212]. Трактатування П. Ігнатовського отримало цілковиту підтримку з боку О. Чинчикова [38, с. 139–140].

На наш погляд, у цьому міркуванні можна спостерігати невдалу підміну поняття «МТС», як одного з розпорядників державної власності на засоби виробництва, поняттям «держава». Дійсно, машинно-тракторні станції було ліквідовано. Отже, не стало одного з дореформених «хазяїв» – розпорядників державного майна. Пріоритет держави в той час у докорінних питаннях володіння, розпорядження, використання основних засобів виробництва ніким під сумнів і не ставився.

В основному науковці продовжували при формулюванні значення реформи користуватися судженням про поєднання в одних руках землі і знарядь праці, але при цьому, як, наприклад, у монографії В. Островського і докторській дисертації І. Алексеєнка, стверджувалося про більш вагомі наслідки перетворення – набуття нових якісних рис у взаєминах між державою і колгоспами [24, с. 49; 1, с. 27].

Відлуння тлумачення необхідності подолати умови роздільного управління сільськогосподарським виробництвом із боку машинно-тракторних станцій та сільгоспартілей можна спостерігати у статті О. Тюриної. Авторка констатувала подвійність підпорядкування з 1955 р. до березня 1958 р. колгоспних спеціалістів – агрономів і зоотехніків. Адміністративно вони підпорядковувалися голові і правлінню колгоспу, а у вирішенні агротехнічних і зоотехнічних питань мали керуватися вказівками головних спеціалістів МТС. Така, на думку дослідниці, двоїстість у підпорядкуванні відіграла негативну роль, була причиною у багатьох випадках взаємного непорозуміння, конфліктів між керівництвом колгоспів і МТС [36, с. 31, 39].

Перехід до нової системи виробничо-технічного обслуговування колгоспів було піддано ретельному науковому розгляду Є. Талан [33]. Дослідниця визнала за необхідне виокремити «значні хиби» у діяльності МТС в УРСР. Науковець зазначила, що машинно-тракторні станції не виправдовували витрат державних коштів та сприяли скупченню у них непотрібної колгоспам техніки. Історик звернула увагу на відсутність у МТС економічних стимулів для розвитку колгоспного виробництва (через бюджетне утримання). А це мало наслідком прагнення виконувати у колгоспах лише вигідні роботи та незадовільне виконання невідповідних, трудомістких робіт – у колгоспних тваринницьких фермах, зі збирання сіна, картоплі тощо [33, с. 39]. Зафіксовані дослідницею факти про початок в УРСР закупівлі техніки колгоспами у МТС ще до ухвалення відповідного закону [33, с. 39], свідчать про «підхльостування» процесу з боку як московських, так і київських можновладців.

Є. Талан наводить кількісні показники, що характеризують масштабність реформи – колгоспи республіки придбали у МТС понад 108 тис. тракторів, майже 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої сільгосптехніки – усього на суму 4,3 млрд руб., із них 2 млрд руб. виплатили відразу. Повністю розрахувалася за куплену техніку майже десята частина колгоспів [33, с. 39]. На цій підставі Є. Талан дійшла висновку, що такі великі одноразові витрати були під силу лише економічно міцним колгоспам. Переважна ж більшість сільгоспартілей зазнала значних тимчасових фінансово-економічних труднощів. Придбання техніки, що належала МТС, будівництво приміщень для її збереження, утримання механізаторів, інженерно-технічних працівників та значної частини інших спеціалістів, які перейшли на роботу до колгоспів після ліквідації МТС, на думку дослідниці, вплинуло на зниження рівня оплати праці у колгоспах [33, с. 40 – 41].

Авторка, щоправда, без посилання на джерело, скористалася брежневськими наріканнями щодо пореформених прорахунків у функціонуванні ремонтної бази сільськогосподарської техніки колгоспів [33, с. 40]. За змістом наведених істориком фактів напрошувався висновок про неефективний характер заходів керівництва УРСР, що лише частково забезпечували вихід зі скрутного становища, яке склалося з ремонтом техніки.

І все ж, попри труднощі, дослідниця оцінює реформу (реорганізацію МТС) як «важливий крок на шляху дальшого розвитку і зміцнення колгоспного ладу». Нові позитивні властивості колгоспної системи Є. Талан обґрунтувала низкою перефразованих положень, сформульованих М. Хрущовим 1958 р. За хрущовською схемою авторка вторить про започаткування у колгоспах «власної виробнично-технічної бази» й умов «для кращого використання техніки», перехід до артілей великої кількості кваліфікованих механізаторів, сприяння «піднесенню рівня механізації всіх процесів сільськогосподарського виробництва», упровадження його комплексної механізації [33, с. 41–42].

Тут бачимо, з одного боку, трафаретність формулювань, зручну для встановлення відповідності дослідницьких висновків ідеологічним настановам, а, з іншого боку, вияв дефіциту доступного фактичного матеріалу, відкритого для вивчення й аналізу науковців.

У колективній монографії «Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период» (М., 1965), що вийшла у світ під грифом Інституту економіки АН СРСР, звертається увага на закупівельні ціни на вироблену продукцію. На думку авторів праці, до реорганізації МТС ціни «створювали матеріальну зацікавленість і забезпечували темпи розвитку сільського господарства». А з 1958 р. вони застаріли, не забезпечували «матеріальної зацікавленості у витратах праці», що й спричинило сповільнення розвитку сільського господарства після 1959 р. [28, с. 281]. Подібних висновків стосовно встановлених у 1958 р. закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію дійшли й автори другого тому монографії «Развиток народного хозяйства Украинской РСР. 1917–1967 гг.» (К., 1967), підготовленої Інститутом економіки АН УРСР [29, с. 307].

З'ясуванню заготівельної і цінової політики держави у ході реформування технічного обслуговування колгоспів посприяло роз'яснення, уміщене у шостому томі «Истории социалистической экономики СССР» (М., 1980), створеному науковцями Інституту економіки АН СРСР. Автори видання вказували на те, що до 1958 р. заготівельні ціни, за якими держава купувала у сільгоспартілей продукти, не покривали видатків виробництва, не включали вартості, перенесеної машинами на колгоспні продукти. Це становище змінилося після продажу техніки колгоспам. Тепер, відзначено у праці, закупівельна ціна на сільськогосподарську продукцію колгоспів повинна була включати вартість, перенесену машинами (забезпечуючи їх відтворення) на продукт. Однак закупівельні ціни не були приведені у відповідність із новими умовами і виникла необхідність їх подальшого вдосконалення [17, с. 404].

В академічному виданні також було внесено ясність у неодноразово згадувану в монографіях і статтях суттєву зміну взаємин між державою та колгоспами. На думку авторів, вона полягала у розширенні товарного обміну, що включав тепер не тільки сільськогосподарську, але й промислову продукцію. Одночасно у самій колгоспній економіці почали широко застосовуватися такі категорії, як собівартість, госпрозрахунок, рентабельність. Крім того, із ліквідацією МТС було скасовано старий метод централізованого постачання техніки сільському господарству. Колгоспи забезпечувалися машинами за замовленнями у порядку вільного продажу. Автори зробили спробу на основі опублікованих статистичних відомостей довести покращення у цілому використанні придбаної у МТС техніки у колгоспах, підвищення продуктивності праці. За підрахунками науковців, за чотири дореформених роки виробіток на один трактор зріс у МТС тільки на 4,2%, а протягом 1958–1960 рр. він збільшився на 5,2% [17, с. 403, 404].

С. Трапезников (у той час – завідувач відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС) у стилі відірваного від реальності прожектерства вважав за можливе

безболісно подолати суперечності між колгоспами і МТС шляхом перетворення останніх на «кооперативні підприємства під безпосереднім керівництвом колгоспних центрів» [35, с. 481–482]. Майже аналогічної думки почав дотримуватися М. Вилцан [6, с. 227]. Уже за нової історіографічної ситуації та завдяки накопиченню фактичних відомостей про реформу науковець вважав швидкі темпи ліквідації МТС невиправданими через те, що «сільськогосподарські машини вимушені були купувати не тільки економічно міцні, але й слабкі господарства, що не володіли необхідними коштами» [6, с. 223].

Окремі риси скасування МТС і процес переходу до виробничо-технічного обслуговування колгоспів власними засобами виробництва побіжно розглядалися у загальних працях, підготовлених академічними установами УРСР і СРСР – у другому томі «Історії селянства Української РСР» (К., 1967), у першій книзі «Великі звершення» (К., 1967) п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму», у першій книзі восьмого тому «Історії Української РСР» (К., 1979). У цих працях склався доволі обмежений, стандартний набір міркувань, так би мовити, по-радянськи канонічних, притаманних другому історіографічному періоду, що являв собою логічний підсумок розгляду і трактування різних фактів та спостережень. При цьому позитивний бік перетворення ґрунтувався здебільшого на досить таки гіпотетичних деклараціях і очікуваннях М. Хрущова, партійних документах часу «відлиги». Вони зводилися до наступного. Реорганізація МТС і зосередження техніки у колгоспах свідчили про подальший розвиток «соціалістичних виробничих відносин» на селі, створювали сприятливі умови для успішного розвитку колгоспного ладу. Зростання чисельності та питомої ваги механізаторів у складі колгоспного селянства сприяло його зближенню з робітничим класом [37, с. 64; 18, с. 414; 19, с. 237].

Паралельно з цим сформувався перелік небезпідставних критично-негативних оцінок аграрної політики М. Хрущова, що наслідували оцінки березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС. У зазначеному вище переліку академічних видань стверджувалося, що реорганізація МТС була проведена у невиправдано короткий термін, техніку купували не тільки міцні, але й економічно слабкі колгоспи. Багато з них не відразу змогли розрахуватися за машини, відтак зросла їх заборгованість перед державою, знизилася оплата праці колгоспникам. Витративши наявні кошти, колгоспи припинили закупівлю техніки, зменшилися темпи зростання рівня їх матеріально-технічного забезпечення. До того ж, було дезорганізовано ремонтну справу [37, с. 64; 18, с. 414; 19, с. 237]. Аналогічні за суттю пасажі містить і видання «Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970)» [31, с. 408–410].

Проте М. Хрущов у власних спогадах заднім числом цілковито виправдовував це перетворення. Персональний пенсіонер союзного значення пригадував, що коли він уперше запропонував розформувати МТС, В. Молотов, на той час ще як член уряду, «шаленів, стверджуючи, що ми здійснюємо антимарксистський крок, ліквідуємо соціалістичні завоювання». «Я думаю, – зауважував у мемуарах экс-лідер СРСР, – зараз не знайдеться жодної розважливої людини, яка розбирається в економіці сільського господарства, і яка вважає, що це було зроблено неправильно» [34, с. 412].

У другий період у науковців з'явилась можливість встановити й обнародувати факти безгосподарності, погіршення використання і зберігання техніки, плинності механізаторських кадрів у значній частині колгоспів за перший пореформений час [20, с. 112–113]. Але у багатьох випадках у наукових і науково-популярних працях, покликаних пропагувати нібито суцільні успіхи економічного розвитку радянської України, чи то перетворень в українському селі, або позитивних наслідків діяльності Компартії України автори, не вдаючись у деталі, змальовували реформу в односторонньому позитивному плані [32, с. 19; 9, с. 52; 5, с. 87; 26]. Так, І. Кожукало розглядав

реорганізаційні заходи стосовно МТС як один із проявів «керівництва партією» розвитком економіки країни у ході «боротьби за створення розвинутого соціалістичного суспільства» [22, с. 9, 129].

Нечасто, але все ж таки зустрічалися намагання встановити причинно-наслідковий зв'язок між заходами переходу до нового виробничо-технічного обслуговування колгоспів і загальним становищем сільського господарства у роки семирічки. Так, у статті І. Волкова зазначалося, що несприятливі обставини продажу техніки колгоспам були одним із виявів суб'єктивізму, що з часом накопичувалися, і зрештою призвели до зниження показників сільськогосподарського виробництва у цілому [4, с. 13].

Докладно, із багатьма подробицями, процес ліквідації МТС в УРСР та його соціально-економічні наслідки розглянуто у статті і дисертаційному дослідженні Л. Єрмоєнка [12]. Суттєвим для розуміння впровадженого перетворення, на наш погляд, є визначення дослідником реформи як «продажу сільськогосподарської техніки колгоспам» [12, с. 22], що більш точно, ніж «реорганізація МТС», розкриває істотні ознаки нового заходу в системі аграрної політики держави. Спираючись на матеріали центральних державних архівів СРСР, дослідник встановив, що серед проданих колгоспам УРСР тракторів було чимало старих. Вартість капітального ремонту в РТС деяких марок техніки становила від третини до половини ціни нової сільгоспмашини [12, с. 22].

Науковцем було з'ясоване скорочення після реформи (у 1958–1959 рр.) випуску сільгосптехніки через початкове помилкове уявлення хрущовського партійно-державного керівництва країни про те, що сільське господарство відтепер забезпечене матеріально-технічними засобами і може розвиватися без значних додаткових витрат. Усвідомлення цієї помилки і нарощення від 1961 р. виробничих потужностей тракторної й сільськогосподарської промисловості не змінило ситуацію на краще – машин у колгоспах не вистачало, тож часто сільськогосподарські роботи не виконувалися у встановлені агротехнічні терміни [12, с. 23–24]. Водночас, дослідник вказував на невідповідність частини колгоспів після купівлі емтеєсівської техніки до забезпечення її правильного зберігання, експлуатації й ремонту [12, с. 18].

Вихід у світ IV тому «Истории советского крестьянства» знаменував початок третього періоду у висвітленні радянською історіографією ліквідації МТС [16, с. 275]. Перехід до нової форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів розглядався під кутом зору відшукування у радянській історії процесів, явищ і фактів, що доводили наявність прогресивних потенційних можливостей, закладених у колективному господарюванні на селі радянського зразка. У цьому виявлялися суто перебудовчі ознаки, на нашу думку, виснаження радянської методології і проблематики дослідження аграрно-селянського питання у СРСР.

Автори тому в дусі радянських прогнозів на зближення робітничого класу і селянства, а також поширення позитивних рис робітничого класу на колгоспників розцінювали, за усталеною традицією, значення переходу механізаторів МТС у колективні господарства як «велику подію» в історії селянства [16, с. 293]. Подібне кваліфікування соціальних процесів на селі, на наш погляд, не впливало з аналізу наявних історичних джерел і було радше свідченням дотримання офіційної ідеології радянської доби.

Автори монографії «Розвиток аграрної економіки Української РСР» (К., 1987) як позитивний наслідок змін у виробничо-технічному обслуговуванні колгоспів розглянули запровадження єдиних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Саме це, у свою чергу, на думку науковців, спричинило зміцнення грошових відносин у господарствах. Це явище відбилось у підвищенні питомої ваги

грошової частини оплати трудовдя, у переході до регулярного авансування колгоспників на вироблені трудовді, а згодом і до щомісячної гарантованої грошової оплати без нарахування трудовднів [27, с. 101].

Рух історичної думки стосовно реформування системи МТС у третій період спрямовувався у бік усе більшого заперечення його позитивних властивостей і висування на передній план, як найбільш значущих, негативних рис. Цьому процесові сприяла оцінка, оприлюднена новим радянським лідером М. Горбачовим на березневому (1989 р.) пленумі ЦК КПРС. Генеральний секретар кваліфікував продаж колгоспам за високими цінами техніки МТС як один із чинників, що «підірвали процес розширеного відтворення, знову призвели до нееквівалентного обміну» [7, с. 356].

Дослідники, ретранслюючи міркування партійних верхів, визначали доцільність заходів щодо МТС, але при їх здійсненні вбачали наявність різного роду «перегинів» [21, с. 49], засвідчували факти купівлі колгоспами, серед іншого, і техніки, непридатної для роботи [25, с. 15].

У монографії «XX съезд КПСС и его исторические реальности» (керівник авторського колективу М. Барсуков) міститься подвійна, можна сказати, навіть суперечлива оцінка реорганізації МТС, що у цілому продовжує напрямом, започаткований у другий історіографічний період. Так, в одному з розділів (автор Р. Білоусов) підкреслено, що ця акція «зробила колгоспників потенційно повноправними господарями або користувачами всіх основних засобів виробництва». Визнавалося також створення реальної основи для переходу колгоспів на справжній госпрозрахунок, який у роки перебудови вважався панацеєю для радянської економіки. Водночас не дуже переконливою виглядає висловлена у цьому ж розділі теза, що це спричинило «зростання реальних прибутків колгоспників» [8, с. 110].

В іншому розділі колективної монографії, написаному І. Русиновим, який по суті є переробленим варіантом раніше виданої статті науковця [30], увага звертається на те, що постановка питання у 1958 р. про передачу техніки машинно-тракторних станцій колгоспам була несподіваною, як «снігова лавина», особливо з огляду на вимогу XX з'їзду партії зміцнювати МТС. Дослідником визначено, що у ході перетворення місцеві партійні й господарські органи, які пам'ятали досвід колективізації, підтвердили «свою здатність безоглядно виконувати рішення». Відтак найближчим результатом реформи став величезний борг, який звалився на більшість колгоспів, і зменшення норм оплати трудовдя [8, с. 125–126].

Автор зазначав, що сподівання на миттєвий ефект від реорганізації МТС завдяки кращому використанню техніки колгоспами виявилось марним. До того ж, не було вжито заходів для зміцнення новоствореної МТБ колгоспів. Але все ж, на відміну від згаданої його статті, дослідник визнав, що віддалені у часі результати були, безсумнівно, прогресивними [8, с. 125–126].

У третій період зустрічалися праці зі спрощеними характеристиками реформи. В одних беззаперечно схвалювали її, як, наприклад, у курсі лекцій з історії КПРС, створеному авторським колективом під керівництвом Я. Калакури. У других – визнавали шкідливим для сільського господарства заходом, як, скажімо, у матеріалах до створення праці «Історія України. Короткий нарис», що побачили світ в «Українському історичному журналі» у 1991 р. [23, с. 18; 15, с. 372].

У перебудовчий історіографічний період стверджувалося, що ліквідація МТС у 1958 р. підтверджує той факт, що на ранньому етапі розвитку колгоспного ладу їх існування не визначалося економічними потребами. Так, за образним висловом Б. Зембатової, це були «новоутворення», які надовго влаштувалися між державою і колгоспами [13, с. 85]. Вони не несли відповідальності за свою роботу, відзначала дослідниця, але «були реальними власниками і розпорядниками техніки, від якої

залежала життєдіяльність колгоспів», «годувалися» за їх рахунок. Тривалість існування машинно-тракторних станцій визначалася тим, що вони самі породжували чинники, які обумовлювали їх необхідність – бідність сільгоспартілей і дефіцит техніки. Причини створення МТС, на думку дослідниці, були формальними, функції – надуманими, а самі вони – «штучний орган» [13, с. 86].

Як нам уявляється, така оцінка не є надмірно категоричною. Утім, були чи не були МТС неодмінним компонентом тупикової системи аграрного виробництва на чолі з партійною державою історичним досвідом не підтверджується. Нехтування заохоченням індивідуальної вигоди колгоспників для поліпшення сільськогосподарського виробництва залишалось незмінним.

Разом з тим, не можна не зважати на те, що у рамках колгоспного ладу машинно-тракторні станції все ж здійснювали якесь управління аграрним виробництвом, їх техніка, механізатори й технічні спеціалісти (що були відсутні на селі) виконували виробниче обслуговування сільгоспартілей. Інше питання полягає у тому, що МТС існували навіть тоді, коли їх неефективність перестала бути таємницею, але це пояснюється спрямованістю соціальної політики держави, а також ідеологічними чинниками.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. перед вітчизняними дослідниками відкрилася можливість вільного ознайомлення з науковим доробком іноземних учених щодо хрущовських аграрних перетворень. Це збагатило суспільствознавство, сприяло розширенню проблематики досліджень, рецепції плідних ідей і думок. В. Дроздов підкреслював, що західні дослідники, попри негативні результати реформи виробничо-технічного обслуговування колгоспів, здебільшого не відкидали її доцільності [11, с. 131].

Дехто з іноземних авторів оцінював результати реформи оптимістично. Так, Р. Міллер (США), що спеціально досліджував історію радянських МТС, вважав, що попри певні вади, пов'язані з поспішністю у здійсненні даної реформи, ліквідація системи машинно-тракторних станцій надала радянському сільському господарству перевагу в довгостроковій перспективі. Вона полегшила великий економічний тягар, що лежав на колгоспах і державі. Водночас, на думку науковця, створилися умови для керівників колгоспів в опануванні досвідом управління всім виробничим процесом. Це, безперечно, посилювало можливості розвитку колгоспної системи [11, с. 130]. О. Янов обґрунтовував висновок про те, що ліквідація МТС була важливим елементом «десталінізації радянського сільського господарства», сприяла формуванню «селянської еліти», якій було тісно у традиційних колгоспах [11, с. 131].

Ліквідація МТС, зазначав Дж. Боффа, «була єдиною економічною реформою М. Хрущова, яка пережила його». Цілковито однозначне розуміння дослідником сутності хрущовського перетворення відображає й словосполучення «розпуск МТС» [2, с. 485]. Судячи з характеру компонування окремих суджень науковцем виходить, що така можливість з'явилася із перемогою М. Хрущова над противниками. Після цього з питання нового свого почину у ході його обговорення він «не зустрів у керівництві партії принципових заперечень, котрі раніше стримували його ініціативу» [2, с. 485]. Ця думка досить часто використовується у публікаціях вітчизняних істориків.

Позитивну якість ініціативи радянського лідера історик убачав у збільшенні «самостійності селянського господарства» (що, звичайно, є перебільшенням – *Ю.К.*). Але непередбачливість у проведенні реформи, а ще більше – неготовність, на думку італійського історика, цілковито змінити ставлення держави до селянства спричинили негативні наслідки, які автор розцінює як «частковий провал» [2, с. 483, 485].

Таким чином, підвалини дослідження реформи, пов'язаної з ліквідацією МТС, було закладено під час «відлиги», У другий період для вираження схвальної сторони

зміни застосовувалися абстрактні формули радянського суспільствознавства, а саме: «новий крок у вдосконаленні соціалістичних виробничих відносин», «розвиток колгоспного ладу», «сприяння зближенню селянства з робітничим класом та його позитивний вплив на весь уклад життя колгоспного села».

Другий період відзначився реальним збільшенням знань про історію перетворення. Історики-аграрії конкретизували причини реформи. Під впливом постхрущовських партійних оцінок процесу ліквідації МТС предметом розгляду стають негативні ознаки зміни виробничо-технічного обслуговування колгоспів. Науковці вирізняли, у першу чергу, покvapливість перетворень, що зачіпало слабкі господарства, які не володіли необхідними коштами для викупу техніки, а також підрив ремонтної бази сільського господарства. Дослідники звернули увагу на те, що великі витрати сільгоспартілей разом із застарілими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію спричинили зниження оплати праці колгоспників. Радянські економісти та історики встановили, що серед проданих колгоспам УРСР тракторів було чимало старих машин. Учені зазначили несумірність вартості деяких марок тракторів і капітального ремонту в РТС, що становила від третини до половини ціни нового виробу. Ішлося також про помилковість уявлення керівництва держави щодо забезпечення колгоспів достатнім парком технічних засобів, що спричинило скорочення після реформи випуску машин, нестачу їх у сільгоспартілях і врешті-решт порушення агротехніки. Було встановлено факти погіршення використання і зберігання техніки, плинність кадрів механізаторів у перший пореформений час.

Несприятливі ознаки перетворення трактувалися як вияв суб'єктивізму, який разом з іншими чинниками призвів до погіршення показників аграрного виробництва. Водночас, у поодиноких працях було відображено підвищення у пореформений час продуктивності праці у розрахунку на одиницю техніки. Окремі науковці висловлювали думки про те, що більш ефективним засобом покращення виробничо-технічного обслуговування колгоспів було б удосконалення системи «колгоспи – МТС». Залежність творчого доробку науковців від політико-ідеологічного чинника виявлялась у тому, що у другий період дослідження на негативні риси у здійсненні реформи вказували й ті науковці, які у перший – їх не помітили.

Починаючи з третього історіографічного періоду, за часів «перебудови», в СРСР з'явилася можливість ознайомлення з доробком західних суспільствознавців, які, не відкидаючи доцільності реформи для розвитку радянського колгоспного ладу, зазначали про наявність у перспективі певних позитивних результатів. У третій період двоїста оцінка реформи у дослідженнях збереглася. Частина науковців зображувала перетворення як правильне, що заслуговує на схвалення (зміцнило грошові відносини господарств).

Список використаної літератури

1. Алексеенко И. И. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1951 – 1970 гг.) : автореф. дисс. на соискание учён. степени док. ист. наук: спец. 07.570 «История Коммунистической партии Советского союза» / И. И. Алексеенко. – М., 1972. – 47 с.; Alekseenko I. I. Deyatelnost KPSS po ukrepleniyu soyuza rabocheho klassa i kolkhoznogo krestyanstva (1951 – 1970 gg.) : avtoref. diss. na soiskanie uchen. stepeni dok. ist. nauk: spets. 07.570 «Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo soyuza» / I. I. Alekseenko. – М., 1972. – 47 s.
2. Боффа Дж. История Советского Союза : [в 2 т.] / Пер с ит. – 2-е изд. / Дж. Боффа. – М.: Международные отношения, 1994. – Т.2 : От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941 – 1964 гг. – 632 с.; Boffa Dzh. Istoriya Sovetskogo Soyuz : [v 2 t.] / Per s it. – 2-e izd. / Dzh. Boffa. – М.:

Mezhdunarodnye otnosheniya, 1994. – Т.2 : *От Otechestvennoy voyny do polozheniya vtoroy mirovoy derzhavy. Stalin i Khrushchev. 1941 – 1964 gg.* – 632 s.

3. Брежнев Л. И. О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР: Доклад на пленуме ЦК КПСС 24 марта 1965 года // Ленинским курсом: Речи и статьи: [в 4 т.]. – М.: Политиздат, 1970. – Т.1. – 1970. – С. 66 – 100; Brezhnev L. I. O neotlozhnykh merakh po dalneyshemu razvitiyu selskogo khozyaystva SSSR: Doklad na plenumе TsK KPSS 24 marta 1965 goda // Leninskim kursom: Rechi i stati: [v 4 t.]. – М.: Politizdat, 1970. – Т.1. – 1970. – С. 66 – 100.

4. Волков И. М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в послевоенный период / И. М. Волков // История СССР. – 1973. – №1. – С. 3 – 19; Volkov I. M. Nekotorye voprosy istorii selskogo khozyaystva i krestyanstva v poslevoennyy period / I. M. Volkov // Istoriya SSSR. – 1973. – №1. – С. 3 – 19.

5. Волос Є. М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) / Є. М. Волос // Український історичний журнал. – 1971. – №5. – С. 83 – 87; Volos Ye. M. Do pytannia pro diialnist KP Ukrainy shchodo mekhanizatsii kolhospnogo vyrobnytstva (1951-1958 rr.) / Ye. M. Volos // Ukrainyskiy istorychny zhurnal. – 1971. – №5. – С. 83 – 87.

6. Вылцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958) / М. А. Вылцан. – М.: Мысль, 1976. – 263 с.; Vyltsan M. A. Vosstanovlenie i razvitie materialno-tekhnicheskoy bazy kolkhoznogo stroya (1945-1958) / M. A. Vyltsan. – М.: Mysl, 1976. – 263 s.

7. Горбачев М. С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 года // Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 7 : октябрь 1988 г. – июнь 1989 г. – С. 347 – 386; Gorbachev M. S. Ob agrarnoy politike KPSS v sovremennykh usloviyakh. Doklad na plenumе TsK KPSS 15 marta 1989 goda // Izbrannye rechi i stati. – М.: Politizdat, 1990. – Т. 7 : oktyabr 1988 g. – iyun 1989 g. – С. 347 – 386.

8. XX съезд КПСС и его исторические реальности / [Под общ. ред. В. В. Журавлёва]. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.; XX sezd KPSS i ego istoricheskie realnosti / [Pod obshch. red. V. V. Zhuravleva]. – М.: Politizdat, 1991. – 416 s.

9. Дерев'янкін Т. І. Економічний розвиток радянської України 1917 – 1970 / [Т. І. Дерев'янкін, С. В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1970. – 116 с.; Dereviankin T. I. Ekonomichnyi rozvytok radianskoi Ukrainy 1917 – 1970 / [T. I. Dereviankin, S. V. Kulchytskyi]. – К.: Naukova dumka, 1970. – 116 s.

10. Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. – №2. – С. 102 – 125; Doklad Prezidiuma TsK KPSS na oktyabrskom plenumе TsK KPSS (variant) // Istochnik. – 1998. – №2. – С. 102 – 125.

11. Дроздов В. В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946 – 1985 гг.: дисс. ... доктора эконом. наук: 08.00.02 «История экономических учений», 08.00.03 «История народного хозяйства» / Виктор Викторович Дроздов. – М., 1998. – 466 с.; Drozdov V. V. Sovremennaya zarubezhnaya istoriografiya ekonomicheskoy politiki SSSR v 1946 – 1985 gg.: diss. ... doktora ekonom. nauk: 08.00.02 «Istoriya ekonomicheskikh ucheniy», 08.00.03 «Istoriya narodnogo khozyaystva» / Viktor Viktorovich Drozdov. – М., 1998. – 466 s.

12. Ерёменко Л. В. Машинно-тракторный парк колхозов Украины в 1958 – 1965 гг. / Л. В. Ерёменко // Вестник Московского университета. – 1977. – №7. – С. 22 – 27; Він же. Реорганизация машинно-тракторных станций и её социально-экономические последствия в 1958 – 1965 гг. (на материалах УССР): автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Леонид Васильевич Ерёменко. – М., 1977. – 21 с.; Yeremenko L. V. Mashinno-traktornyy park kolkhozov

Ukrainy v 1958 – 1965 gg. / L. V. Yeremenko // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 1977. – №7. – S. 22 – 27; Yoho zh. Reorganizatsiya mashinno-traktornykh stantsiy i ee sotsialno-ekonomicheskie posledstviya v 1958 – 1965 gg. (na materialakh USSR): avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Istoriya SSSR» / Leonid Vasilevich Yeremenko. – M., 1977. – 21 s.

13. Зембатова Б. В. Планирование: простые и сложные истины / Б. В. Зембатова. – М.: Наука, 1990. – 144 с.; Zembatova B. V. Planirovanie: prostye i slozhnye istiny / B. V. Zembatova. – M.: Nauka, 1990. – 144 s.

14. Игнатовский П. А. Социально-экономические изменения в советской деревне / П. А. Игнатовский. – М.: Наука, 1966. – 391 с.; Ignatovskiy P. A. Sotsialno-ekonomicheskie izmeneniya v sovetskoj derevne / P. A. Ignatovskiy. – M.: Nauka, 1966. – 391 s.

15. История КПСС: курс лекций / [Рук. автор. кол. Я. С. Калакура]. – К.: Выща шк., 1988. – 504 с.; Istoriya KPSS: kurs lektsiy / [Ruk. avtor. kol. Ya. S. Kalakura]. – K.: Vyshcha shk., 1988. – 504 s.

16. История советского крестьянства: [у 5 т.] / [Отв. ред. И. М. Волков]. – М.: Наука, 1988. – Т. 4 : Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества 1945 – конец 50-х годов. – 1988. – 499 с.; Istoriya sovetskogo krestyanstva: [u 5 t.] / [Otv. red. I. M. Volkov]. – M.: Nauka, 1988. – T. 4 : Krestyanstvo v gody uprocheniya i razvitiya sotsialisticheskogo obshchestva 1945 – konets 50-kh godov. – 1988. – 499 s.

17. История социалистической экономики СССР: [в 7 т.]. – М.: Наука, 1980. – Т. VI : Восстановление народного хозяйства СССР: Создание экономики развитого социализма: 1946 – начало 1960-х годов. – 1980. – 590 с.; Istoriya sotsialisticheskoy ekonomiki SSSR : [v 7 t.]. – M.: Nauka, 1980. – T. VI : Vosstanovlenie narodnogo khozyaystva SSSR: Sozdanie ekonomiki razvitogo sotsializma: 1946 – nachalo 1960-kh godov. – 1980. – 590 s.

18. Історія селянства Української РСР : [в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2 : Від Великого Жовтня до наших днів. – 1967. – 534 с.; Istoriia selianstva Ukrainkoï RSR : [v 2 t.]. – K.: Naukova dumka, 1967. – T.2 : Vid Velykoho Zhovtnia do nashykh dnyv. – 1967. – 534 s.

19. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / [Відп. ред. А. В. Лихолат]. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.8 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 1970-ті роки). – Кн.1 : Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки). – 1979. – 391 с.; Istoriia Ukrainkoï RSR: [u 8 t., 10 kn.] / [Vidr. red. A. V. Lykholat]. – K.: Naukova dumka, 1979. – T.8 : Radianska Ukraina v period zmitsnennia sotsializmu i postupovoho perekhodu do komunizmu (1945 – 1970-ti roky). – Kn.1 : Ukrainska RSR v period zmitsnennia sotsializmu (1945 – 1950-ti roky). – 1979. – 391 s.

20. Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1959–1970 гг. (на материалах Украины) / Б. П. Ковалевский. – К.: Наукова думка, 1972. – 334 с.; Kovalevskiy B. P. Ukreplenie soyuza rabocheho klassa i krestyanstva. 1959–1970 gg. (na materialakh Ukrainy) / B. P. Kovalevskiy. – K.: Naukova dumka, 1972. – 334 s.

21. Кожукало І. П. Компартія України в добу «відлиги» / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С. 39 – 51; Kozhukalo I. P. Kompartiiia Ukrainy v dobu «vidlyhu» / I. P. Kozhukalo // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1990. – №11. – S. 39 – 51.

22. Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму: 3 досвіду діяльності парторганізації республіки в 1951 – 1958 pp. / І. П. Кожукало. – К.: Вища школа, 1976. – 208 с.; Kozhukalo I. P. Kompartiiia Ukrainy v

period budivnytstva rozvynutoho sotsializmu : Z dosvidu diialnosti partorhanizatsii respubliky v 1951 – 1958 rr. / I. P. Kozhukalo. – К.: Vyshcha shkola, 1976. – 208 s.

23. Кульчицький С. В. Новітня історія України. До створення праці «Історія України. Короткий нарис» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С. 11 – 20; Korotkyi narys» / S. V. Kulchytskyi // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1991. – №10. – С. 11 – 20.

24. Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР: Политика партии в деревне и её социально-экономические результаты / В. Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – 340 с.; Ostrovskiy V. B. Kolkhoznoe krestyanstvo SSSR: Politika partii v derevne i ee sotsialno-ekonomicheskie rezultaty / V. B. Ostrovskiy. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1967. – 340 s.

25. Пинягина Е. Ю. Деятельность коммунистической партии по развитию колхозного строя в западных областях Украины (1946 – 1961 гг.): автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии СССР» / Елена Юрьевна Пинягина. – К., 1990. – 19 с.; Pinyagina Ye. Yu. Deyatelnost kommunisticheskoy partii po razvitiyu kolkhoznoho stroya v zapadnykh oblastiakh Ukrainy (1946 – 1961 gg.): avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Kommunisticheskoy partii SSSR» / Yelena Yurevna Pinyagina. – К., 1990. – 19 s.

26. Плисюк В. П. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства у 1951–1958 рр. / В. П. Плисюк // Наук. праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 58. – С. 67 – 74; Plysiuk V. P. Borotba Komunistychnoi partii Ukrainy za zmitsnennia ekonomichnoho soiuzu robitnychoho klasu i selianstva u 1951–1958 rr. / V. P. Plysiuk // Nauk. pratsi z istorii KPRS. – 1973. – Vyp. 58. – S. 67 – 74.

27. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К.: Урожай, 1987. – 416 с.; Razvitie agrarnoy ekonomiki Ukrainy SSR. – К.: Urozhay, 1987. – 416 s.

28. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. – М.: Наука, 1965. – 600 с.; Razvitie sotsialisticheskoy ekonomiki SSSR v poslevoennyu period. – М.: Nauka, 1965. – 600 s.

29. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967 рр. : [в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2 : Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938 – 1967 рр.). – 1967. – 500 с.; Rozvytok narodnoho hospodarstva Ukrainy RSR. 1917 – 1967 rr. : [v 2 t.]. – К.: Naukova dumka, 1967. – Т.2 : Zavershennia budivnytstva sotsializmu i perekhid do komunizmu (1938 – 1967 rr.). – 1967. – 500 s.

30. Русинов И. В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки / И. В. Русинов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9. – С. 36 – 49; Rusinov I. V. Agrarnaya politika KPSS v 50-e – pervoy polovine 60-kh godov: opyt i uroki / I. V. Rusinov // Voprosy istorii KPSS. – 1988. – №9. – S. 36 – 49.

31. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970) / [Под ред. В. П. Данилова, М. П. Кима, Н. В. Тропника]. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 510 с.; Sovetskoe krestyanstvo. Kratkiy ocherk istorii (1917–1970) / [Pod red. V. P. Danilova, M. P. Kima, N. V. Tropnika]. – М.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1973. – 510 s.

32. Столяренко В. П. Соціалістичні перетворення в українському селі / В. П. Столяренко. – К.: Вид-во т-ва «Знання» УРСР, 1967. – 47 с.; Stolyarenko V. P. Sotsialistichni peretvorennia v ukraïnskomu seli / V. P. Stolyarenko. – К.: Vid-vo t-va «Znannya» URSR, 1967. – 47 s.

33. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Є. П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.; Talan Ye.

P. Kolhospy Ukrainskoi RSR v period zavershennia budivnytstva sotsializmu (1951 – 1958 rr.) / Ye. P. Talan. – K.: Naukova dumka, 1966. – 160 s.

34. Таубман У. Хрущёв : [Пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой] / У. Таубман. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 850 [14] с.; Taubman U. Khrushchev : [Per. s angl. N.L. Kholmogorovoy] / U. Taubman. – М.: Molodaya gvardiya, 2005. – 850 [14] s.

35. Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: [в 2 т.] / С. Трапезников.– М.: Мысль, 1967. – Т. 2. – 622 с.; Trapeznikov S. Leninizm i agrarno-krestyanskiy vopros: [v 2 t.] / S. Trapeznikov.– М.: Mysl, 1967. – Т. 2. – 622 s.

36. Тюрина А.П. Об использовании специалистов в колхозном производстве. (1950 – 1958 гг.) // Исторические записки. – 1972. – Т. 89. – С. 7 – 51; Tyurina A.P. Ob ispolzovanii spetsialistov v kolkhoznom proizvodstve. (1950 – 1958 gg.) // Istoricheskie zapiski. – 1972. – Т. 89. – С. 7 – 51.

37. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму : [в 5 кн.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Кн. 1 : Великі звершення. – 1967. – 356 с.; Ukraina v period rozghornutoho budivnytstva komunizmu : [v 5 kn.]. – К.: Naukova dumka, 1967. – Кн. 1 : Velyki zvershennia. – 1967. – 356 s.

38. Чинчиков А. М. Историография трудового подвига советского крестьянства (1941 – 1976 гг.) / А. М. Чинчиков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – 177 с.; Chinchikov A. M. Istoriografiya trudovogo podviga sovetskogo krestyanstva (1941 – 1976 gg.) / A. M. Chinchikov. – Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 1977. – 177 s.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

Yu. Korobka

DISSOLUTION OF MACHINE-TRACTOR STATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE IN THE SECOND HALF OF 1960 - LATE 1980

In the accumulation of historical knowledge in Soviet humanities, three periods can be distinguished in the dissolution of machine-tractor stations (MTS): the first - from the late 1950's until the removal of M. Khrushchev from the power; the second one – from the mid-1960s to the mid-1980s; the third – from the second half of 1980's to the early 1990's. The foundation for the reform study associated with MTS dissolution was laid during the so called "thaw". In the first historiographical period, the scientific study of an important reform was focused on the transformation problem and its expected positive effects: the examples of allegedly more effective use of equipment acquired by the collective-farms and the effective transition of mechanization personnel to the usage of this equipment.

In the second period, abstract Soviet social-science formulas were used to express the approval of the changes, namely: "a new step in the improvement of socialist industrial relations", "the development of the collective-farm system", "promoting closer relations between peasantry and working class and its positive impact on the entire life of the collective-farms».

The second period was marked by a real increase in the knowledge about the history of transformation. Historians-agrarians specified the reform causes. Under the influence of post-Khrushchev party assessment of the dissolution process of MTS, the subject of consideration became negative features in changes of the industrial and technical maintenance of collective-farms. First of all the researchers pointed out, the hasty transformations that affected the weak collective-farms, which did not have the necessary funds to buy the machinery, as well as undermining the repair base of agriculture. The researchers noted that high expenditures of collective-farms, together with old procurement prices for agricultural products, led to a wage reduction in collective-farms. Soviet economists and historians found out that there were a lot of old cars among the tractors sold to the Ukrainian republic. Scientists noted the incommensurability of the cost of some brands

of tractors and overhaul in the RTS, which ranged from one third to half the price of the new product. It was also mentioned erroneous vision of the state administration as for the collective-farms provision with a sufficient number of machinery, which led to a reduction of machines after the reform, their lack in collective-farms and, in the end, the disruption of all agricultural machinery. The facts were revealed about the deterioration of machinery use and storage, instability of mechanization personnel in the first post-reform period.

Adverse signs of transformation were interpreted as subjectivity manifestation, and together with others, led to the deterioration of agricultural products data. At the same time, in individual works the increase of labor productivity per unit of equipment was reflected in post-reform time. Some scholars expressed the opinion that a more effective means of improving the technical maintenance of collective-farms would get the system "collective-farms–MTS" better. The dependence on the political and ideological factors was revealed in additional scientific works in which the researchers of the second period indicated the negative features of reform implementation but the same scientists did not notice them in the first period of research.

Starting from the third historiographical period, the period of "restructuring", it became possible in the USSR to get acquainted with the works of Western social scientists who, without rejecting the expediency of reform for the development of the Soviet collective-farm system, noted the existence of certain positive results in the long run. The dual reform assessment in research was preserved in the third period. Some scholars described the transformation as a correct one, which deserves the approval (the monetary relations between farms were enhanced).

Key words: *machine-tractor station, liquidation of MTS (1958), Soviet historiography of liquidation of MTS, assessment of the properties of reform.*

УДК 94(477.63)«1887/1918»

В.А. Куликов

СТАНОВЛЕНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (НА МАТЕРИАЛАХ ЮЖНО-РУССКОГО ДНЕПРОВСКОГО МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА)

В статье рассматривается социальная политика Днепровского завода Южно-Днепровского металлургического общества в 1887–1918 гг. Показано, что широкий спектр социальных инициатив предприятия представлял собой систему мероприятий, направленных на улучшение качества и уровня жизни своих сотрудников, что позволяет охарактеризовать их как корпоративную социальную политику.

Ключевые слова: *социальная политика, корпоративная социальная ответственность, Южный горнопромышленный район, индустриализация.*

После 1991 г. историки стран Восточной Европы стали активно изучать социальные инициативы предпринимателей, о которых советская историография, если и упоминала, то вскользь, и непременно в контексте описания плохих условий труда и жизни рабочих. В украинской историографии предпринимательские социальные инициативы преимущественно рассматриваются в рамках концепции благотворительности, которую историк Александр Доник определяет как «деятельность, благодаря которой общественные и частные ресурсы добровольно направляются их владельцами для помощи отдельным социально незащищённым

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 20

МАРИУПОЛЬ – 2017

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 7 від 27.12.2017 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та **«Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)**, а також до фонду наукової електронної бібліотеки **«КиберЛенинка»**

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка),
д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 070/018

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2017

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Богатікова О.В. МІСЦЕ Г. ПАВЛУЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	9
Волоніць В.С. СТРУКТУРИЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОГО НІЖИНСЬКОГО КУПЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ХVІІІ–ХІХ СТ.	15
Гедьо А.В. МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	22
Демідко О.О. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ (1946–1960-ті рр.)	35
Довбня О.А. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДОНБАСІ В 1930-ТІ РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	43
Кліш А.Б. СУСПІЛЬНО-ХРИСТИЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ	53
Коробка В.М. ДУМИ Й УПРАВИ НА ЧОЛІ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	62
Коробка Ю.В. ЛІКВІДАЦІЯ МАШИНО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.	70
Куликов В.А. СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЮЖНО-РУССКОГО ДНЕПРОВСЬКОГО МЕТАЛЛУРГІЧЕСЬКОГО ОБЩЕСТВА)	83
Лисенко А.А. СТВОРЕННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ ВЕРХОВНОМУ КЕРІВНИКУ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ: ЇЇ СКЛАД ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ	91
Нефьодов Д.В. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РОБІТНИЦТВА УРСР (1946–1965 рр.)	97
Новікова С.В. ВНЕСОК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)	103
Ророчух О. PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	115
Тарасов С.В. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В РОСІЙСЬКІЙ ДОРЕВОЛЮЦІОННОЇ	126

ІСТОРИОГРАФІИ

Тимків І.В. ВПЛИВ РЕПАТРІАЦІЇ НА СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1950–60-х роках	135
Ткаченко Т.В. СТАН ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПИСУ 2 БЕРЕЗНЯ 1874 р.	141
Усиков О.О. ПРОМИСЛОВА СФЕРА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.	149
Shyrik N. RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	155
Яблонський В.М. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ УНР В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	163

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балабанов К.В. НАЦІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ	172
Боярська О.А. ПОЛІТИКО-РЕЛІГІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	179
Бурлаченко В.О., Трофименко А.В. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЯ ТА КНР	185
Vuchyn M. ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	192
Бушуєв Г.О. ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НЕДЕРЖАВНИЙ АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНОЗЕМНІЙ НАУЦІ	199
Вареник М.І., Трофименко А.В. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОСИН МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ ТА ІНДІЄЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	205
Гаврилова Н.В., Константинова Ю.В. ВІДНОСИНИ КИТАЮ З КРАЇНАМИ КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ	212
Гальона О.Я. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	222
Дем'яненко О.О. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРСИ	231
Долженко О.О. ВИЗНАЧЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ»	240
Клюй А.І. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	245
Козачук О.О. ОСНОВНІ АСПЕКТИ СИНТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ МІГРАЦІЇ	251

Ляшенко М.Л. КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЇ (1991–2017 рр.)	258
Мазур О.Г. ПОЛІТИЧНА МЕДІАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	267
Митрощенко В.І., Трофименко А.В. ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШОТЛАНДІЇ	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Пашина Н.П., Булик М.В. МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В СТАРОБІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ МОВИ	291
Рябченко Е.В. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ КІПР	301
Сабура О.І. «ДНР» ТА «ЛНР» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ПОШУК ТЕРМІНОЛОГІЇ	309
Трофименко М.В. ПРОГРАМИ ОБМІНІВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ	315
Тупиця О.Л. СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ЛЕГАЛЬНИЙ ЛОБІЗМ ЯК ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	323
Червеняк К.Т. НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	331
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	341
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	344

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Bogatikova O.	9
PLACE OF G. PAVLUTSKIY IN THE SCIENTIFIC LIFE OF UKRAINE THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES	
Volonits V.	15
STRUCTURING THE GREEK NIZHYN MERCHANTS WITHIN THE CONTEXT OF DOMESTIC AND FOREIGN TRADE IN XVIII – XIX CENTURIES	
Gedo A.	22
THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM MERCHANTS' HISTORY OF DNIEPER UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX	
Demidko O.	35
THE WAYS OF MARIUPOL THEATRICAL CULTURE DEVELOPMENT (1946-1960)	
Dovbnia O.	43
POLITICAL REPRESSIONS IN DONBAS IN 1930's: THE HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE	
Klish A.	53
SOCIAL-CHRISTIAN MOVEMENT IN HALYCHYNA OF IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: TENDENCIES AND DIRECTIONS OF THE RESEARCH	
Korobka V.	62
CITY DUMAS AND COUNCILS AT THE HEAD OF THE ASSISTANCE TO THE NEEDY IN THE TOWNS OF EKATERINOSLAV PROVINCE IN THE LAST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY	
Korobka Yu.	70
DISSOLUTION OF MACHINE-TRACTOR STATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE IN THE SECOND HALF OF 1960 - LATE 1980	
Kulikov V.	83
EMERGENCE OF THE CORPORATE SOCIAL POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE (CASE STUDY OF THE SOUTH-RUSSIAN DNIEPER METALLURGY COMPANY)	
Lysenko A.	91
CREATION OF SPECIAL MEETING WITH THE SUPREME LEADER OF THE VOLUNTEER ARMY: ITS CONTENT AND MAIN TASKS	
Nefyodov D.	97
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946–1965)	
Novikova S.	103
CONTRIBUTION OF MARIUPOL UYEZD ZEMSTVO TO THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLING IN MARIUPOL UYEZD (70ies of XIX – early XX)	
Popovych O.	115
PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	
Tarasov S.	126
BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY	

HISTORIOGRAPHY

Tymkiv I.	135
THE INFLUENCE OF REPATRIATION ON THE STRUCTURE OF POPULATION IN TERNOPIL REGION IN 1950-1960S.	
Tkachenko T.	141
KYIV HOUSING AND COMMUNAL SERVICES STATE JUDGING BY THE CENSUS RESULTS DATED THE 2 nd OF MARCH 1874	
Usykov O.	149
THE MYKOLAIV OBLAST INDUSTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 1980S – EARLY 1990S	
Shypik N.	155
RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	
Yablonskyi V.	163
THE PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE UNR IN UKRAINE AFTER THE DECLARATION OF INDEPENDANCE	

POLITICAL SCIENCE

Balabanov K.	172
NATIONAL STRATEGIES FOR THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION	
Boyarska O.	179
POLITICAL-RELIGIOUS INTERACTION IN TRANSFORMATION SOCIETY	
Burlachenko V., Trofimenko A.	185
MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF INDIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA	
Buchyn M.	192
ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	
Bushuiev H.	199
THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE «THINK TANK» CONCEPT IN UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENCE	
Varenyk M., Trofimenko A.	205
MAIN DIRECTIONS OF RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN AND INDIA AT THE PRESENT STAGE	
Gavrilova N., Konstantinova J.	212
THE CHINESE RELATIONS WITH THE CARIBBEAN COUNTRIES	
Halona A.	222
SOME ASPECTS OF THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CENTRAL ASIAN REGION	
Demyanenko O.	231
POLITICAL MODERNIZATION: TRADITIONAL AND MODERN DISCUSSIONS	
Dolzhenko A.	240
DEFENITION OF HYBRID WAR IN THE CONTEXT OF THREATS TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE	
Klyu A.	245
LIBERATION STRUGGLE'S OF THE 20TH CENTURY BEGINNING POLITICAL THOUGHT AND THE POLITICAL PROCESS OF CONTEMPORARY UKRAINE	
	251

Kozachuk O. SYNTHETIC THEORY OF MIGRATION'S MAIN ASPECTS	
Liashenko M. CULTURAL DIPLOMATY OF UKRAINE IN FRANCE (1991–2017)	258
Masur O. POLITICAL MEDIATION: THEORETICAL-METHODOLOGICAL DISCUSSION	267
Mytroshchenko V., Trofymenko A. POLITICAL DEMENSION OF SCOTLAND NATIONAL SELF-DETERMINATION	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Pashyna N., Bulyk M. INTERETHNIC PROCESSES IN STAROBELSK COUNTY OF KHARKOV PROVINCE AT THE END OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES: ON THE EXAMPLE OF LANGUAGE	291
Riabchenko E. PECULIARITIES OF THE EUROPEANIZATION OF THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF CYPRUS	301
Sabura O. “DNR” AND “LNR” IN SCIENTIFIC DISCOURSE: THE SEARCH OF APPROPRIATE TERMINOLOGY	309
Trofymenko M. EXCHANGE PROGRAMS IN THE CONTEXT OF PUBLIC DIPLOMACY IMPLEMENTATION	315
Tupitzya O. SOCIAL PARTNERSHIP AND LEGAL LOBISM AS FACTORS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS	323
Cherveniak K. NATIONAL CONSOLIDATION IN POLYETHNIC REGIONS OF UKRAINE	331
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	341
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	344